

על המכילתא והספרי

הללו היו שונים אותם רבותינו הראשונים [היינו התנאים] ובאו ר' יהודה ור' נחמיה ור' שמעון ולקטום כל אחד מהם שלו, ספרא ר' יהודה תוספתא ר' נחמיה ספרי ר' שמעון ומשנה ר' מאיר, וכולם עפ"י ר"ע כי כולם תלמידי ר"ע הם. עכ"ל. הרי שגם רש"ג לא הזכיר את המכילתא שחברה ר' ישמעאל וכן רשב"י, כמו שעשו שאר התנאים לברייתות של ספרא וספרי. והלוא דבר הוא? וראה גם להלן שם סע' לט: וספרא וספרי הן דרשות הכתובים המראות איה רומזות ההלכות בכתובים. והרי גם במכילתא מצינו כן, במקומות רבים אין ספור שמסמיך ההלכות לכתובים^ה.

וכן בעל סדר תנאים ואמוראים [והוא מהגאונים כידוע] ח"ב סע' יא [במהדורת מכון נוה אשר] לא הזכיר מכילתא, רק ספרא וספרי: כל מקום שחולקין שני חכמים בתוספתא בספרא וספרי וכו'.

גם הרמב"ם בהקדמתו לספר משנה תורה אינו מזכיר את המכילתא בין החיבורים מהם ועל פיהם חיבר את ספרו. וז"ל: ומשני התלמודין ומן התוספתא והספרא וסיפרי ומן התוספתות מכולם יתבאר האסור והמותר והטמא והטהור והחייב והפטור והכשר והפסול. ואלו את המכילתא לא הזכיר, אף שהלכות רבות

חגיגה ג, א: ואשתכח דהוו גמירי הלכתא וספרא וספרי וכולה הש"ס. ובפי' ר"ח נוסף ותוספתא וכולה תלמודא [התיבה ש"ס היא מחמת הצנזור]. וכ"ה באגרת רש"ג סעי' לה: ונמצא שהיו יודעים הלכות וספרא וספרי ותוספתא וכל התלמוד. ואלו מכילתא לא קתני. וכן מצינו בברכות מז, ב: דתני ספרא וספרי והלכתא. ולא נזכרה שם המכילתא. גם במגילה כח, ב מצינו כן: דהוי תני הלכתא סיפרא וסיפרי ותוספתא. וכי לא שנה מכילתא לספר שמות. וכן בשבועות מא, ב: דהא אנא ורב ששת דתנינא הלכתא וספרא וספרי ותוספתא וכולה גמרא. וע"ע בקדושין מט, א (מובא להלן) שם גם נפקדה המכילתא. והדבר מאוד תמוה היתכן לעלות על הדעת שכל אלו האמוראים למדו כל המשניות והתוספתות והגמ' ומדרשי הלכה לספרי ויקרא במדבר דברים, ואלו את המכילתא לספר שמות לא למדו. פשוט וברור שלא יתכן לעלות על הדעת דבר זה. וא"כ תגדל התימה אמאי לא נזכרה המכילתא לספר שמות.

יתירה מזו גם הגאונים והראשונים הלכו בעקבות הגמ' ולא הזכירו המכילתא.

וכך כותב רב שרירא גאון באגרתו הנודעת בסע' כה [במהדורת מכון נוה אשר]: וברייתות אלו של תוספתא וספרא וספרי, כל הברייתות

ה ראה במכילתא לפרשות בא, יתרו, משפטים, כי תשא ויקהל דרשות רבות המבארות הלכות שבמשנה כמו בספרא וספרי.

ד גם בתשובת רבי עמרם בר ששנא גאון [בתשובה"ג גאוןיקה] עמ' 328-9 לא נזכרה המכילתא רק ספרא וספרי בנוגע לפסיקת ההלכה עפ"י הברייתות שבהן.

[יז]

לבעל הלכות גדולות בסוף הספר [קמד, א] במנותו את ספרי חז"ל [מלבד המשנה והתוספתא] אשר הוא מכנס ותשעה דבורים, ביניהם נמנה הספרי שהן ארבעה ספרים ואלו הן בראשית רבה ומכילתא דואלה שמות וספר וידבר ואלה הדברים. הרי שספרי כולל גם את המכילתא לספר שמות.

גם בפ' המיוחס לרגמ"ה ב"ב קכד, ב ורשב"ם שם כתבו כן. וז"ל הרגמ"ה שעמד על לשון הגמ' בשאר ספרי דבי רב: זו מכילתא וספרי. דלא קרי ספרי דבי רב אלא תורת כהנים לחוד. אבל מדרשי ההלכה לספרים שמות במדבר דברים נקראים שאר ספרי דבי רב. וכן פירש הרשב"ם שם: שאר ספרי דבי רב קרי למדרש של ספר במדבר וכו' עד סוף הספר אלה הדברים ומכילתא דהיינו מדרש אלה שמות מהחדש הזה לכם עד סוף הספר כולו אקרו שאר ספרי דבי רב. ומוסיף הרשב"ם דהיינו דאמרינן בסנהדרין פו, א סתם ספרי ר"ש. כונתו גם למכילתא. והיינו למכילתא דרשב"י המצויה חלקית כיום בדינו"ח, ולא למכילתא דרבי ישמעאל שלפי הרמב"ם כוללת את ספר שמות עד לעיני כל ישראל. גם בספר האשכול החדש עמ' רב מכנה את המכילתא שאר ספרי דבי רב, דמביא ברייתא בשם שאר ספרי דבי רב, והיא נמצאת לפנינו במכילתא פרשת בא פי' יא'.

שבספרו מקורן נמצא רק במכילתא. ואלו בספר המצוות מרבה הוא להעתיק מן המכילתא מקורות להלכות רבות, ר' בעשה יג, קנה ועוד. וא"כ אינו מובן אמאי לא הזכירה בפירושו. [ובפרט שהרמב"ם להלן שם מזכיר את המכילתא בזה"ל: ורבי ישמעאל פירש מאלה שמות עד סוף התורה והוא הנקרא מכילתא. וכן ר"ע חיבר מכילתא]. וראה גם בהקדמותיו לספר המצוות ולפירושו המשנה, וכן בתשובותיו [בלאו סימן קכא, שא ותמז] ובאגרתו המפורסמת לרבי פנחס הדיין אינו מזכיר כלל המכילתא.

כיון שספרא הוא לשון יחיד וספרי הוא לשון רבים, עלתה בדעתי השערה שמא הלשון ספרי כולל גם את המדרש הלכה לספר שמות שאנו מכנים אותו מכילתא. וכאשר בינותי שוב בספרי הגאונים והראשונים נתברר שהשערה זו נכונה ואמיתית. תחלה מצאתי כן בסדר תנו"א [הנדפס בברעסלויא (תרל"ב) בראש ספר מבוא התלמוד לר' יוסף בן עקינין] עמ' 32 שם כתוב בזה"ל: "תוספתא לא דבר קצוב הוא ולא דבר מסויים הוא, וכן תורת כהנים שהוא ספרא דבי רב, וסיפרי שהוא חומש ואלה שמות וחומש הפקודים וחומש משנה תורה" [ששם] מדרש והללו נקראים בתלמוד ברייתא וכו'.

וכן מצינו בחבורי הגאונים והראשונים בפסקיהם ובפירושיהם לתלמוד. תחלה נציין

לפרקי דר"א עם פירושו שעמד על כך. ט הר"י נג'אר בהקדמתו השניה לפירושו למכילתא שבות יהודה עמד על כך שבסנהדרין שם לא נזכרה המכילתא, דסתם מכילתא ר"י. אולם כאמור המכילתא נזכרה שהיא של ר"ש ואליאב דר"ע, ולא מיירי התם ממכילתא דר"י. ועדיין צ"כ מש"כ הרשב"ם שם שכונת הגמ' בסנהדרין למכילתא שלנו הפותחת בפרשת בא. ואלו המכילתא דרשב"י פותחת בענין הסנה, והיא נקראת משום כך מכילתא דסניא. וצ"ע וביור מיוחד ואכ"מ. ועי' נמוק"י ב"ב שם ומש"כ בביאור כונתו בדברים אחדים שעל המכילתא בראש ספר שבות יהודה הג"ל.

י אף שכונת הגמ' למכילתא דרשב"י, השתמשו הקדמונים בשם מכילתא גם למכילתא דר"י שהיתה מצויה להם. ואלו המכילתא דרשב"י היתה נחלת בודדים הרמב"ם ועוד. ר' על כך בספר הרמב"ם ומכילתא דרשב"י להגרמ"מ כשר וצ"ל.

ו וכן בילקוט המכירי תהלים בהקדמה אינו מזכיר את המכילתא, אף שבגוף הספר הביא מדרשי חז"ל שמקורם במכילתא. וכמובן שמצינו ראשונים שמזכירים בפירושו את המכילתא, ר' פי' הר"י מלונל קדושין מט, א טור אור"ח סוס"י נא, וכן הר"י קארו בהקדמתו לבית יוסף ועוד. ובפירושו רבינו אליקים יומא נד, א מביא ספרי, ואינו שייך לשם אלא לברייתא דמלאכת המשכן.

ז אולם בסדר תנו"א שנדפס לראשונה מכת"י ע"י החיד"א בשה"ג ח"ב בסוף מערכת סמך שם הנוסח הוא אחר, ר' עתה בסתנו"א מהדורת מכון נוה אשר סע' כו. שם הזכיר את המכילתא לספר שמות. וספרי שהוא ספר במדבר עד סוף משנה תורה. אולם המעיין במדור שנויי נוסחאות שם עמ' כו-כט יראה שזו נוסחא יחידית, ובשבעה כתבי יד נוסח המועתק למעלה.

ח עי' בקונטרסו של הרד"ל "שם האחד אליעזר" המסונף

"וכולהו אליבא דר"ע". וזהו מה שאמר ר' שמעון בן יוחאי לתלמידיו "שנו מידותי" (שמות במדבר דברים) שמתרומות מידותיו של ר"ע הם.

ואכן מוצאים אנו אצל הקדמונים שמביאים ברייתות בשם ספרי וכוונתם למכילתא דרשב"י. בתשובה"ג (הרכבי) סי' סו: אין אנו יודעים אלא דברי רבותינו ששנו בשאר ספרי דבי רב עשר שירות הן" וכו'. והדברים נמצאים במכילתא דרשב"י בשלח טו, א. וכן להלן שם בסי' רכט, מובאת ברייתא בשם ספרי ונמצאת רק במכילתא דרשב"י: "אבל עיקר הא ברייתא מסיפרי דבי רב היא והכין תנו כולהו תנאי ואין ביניהון חילוף, יביא עדידה לבי"ד". ובהגהות שם ציין סימן שאלה על המלים ספרי דבי רב. אולם כך נמצא לפנינו במכילתא דרשב"י פרשת משפטים כב, יב. וגם הרמב"ן שם הביאה ממכילתא דרשב"י. ואלו את המכילתא דר' ישמעאל מכנה הגאון שבתשובה הנ"ל "מכילתא דארץ ישראל". הרי שמדרש ההלכה לספר שמות מיסודו של ר' שמעון בן יוחאי מכונה אצל הגאונים ספרי דבי רב, וזה מוכיח את האמור לעיל שהשם ספרי כולל גם את מדרש ההלכה לספר שמות, היינו המכילתא.

עפ"י ניתן להבין מה שנמצא לפנינו בפירוש המיוחס לרגמ"ה [י"א שחברו רבינו אליקים] תמורה ד, א ד"ה ותניא: מפרש בספרי. ונמצא כן במכילתא בפרשת משפטים. ובחנם הגיהו בש"ס וילנא מכילתא במקום ספרי.

וכן מצינו בפרש"י גיטין צ, א ד"ה כי שמזכיר ספרא וסיפרי ומביא דרשות חז"ל שמקורן במכילתא. וז"ל: דהא ודאי [וכן] יביאך וכן כי תבואו אל הארץ, כי בא סוס פרעה וכו' כולן לשון דהא הם נפתרים במדרש סיפרא וסיפרי וכו' וכי בא מפני שבא וכו'.

לפי"ז נקל לשער כי הגאונים הנ"ל והרמב"ם וכן יתר הקדמונים שמנינו לעיל, כללו בשם ספרי גם את מדרש ההלכה לספר שמות שאנו מכנים אותו מכילתא, שהרי גם היא תואמת את הגדרתם שמדרשי ההלכה מבארים עיקרי המשנה. רבותינו הלכו בעקבות חז"ל שלא הזכירו בנפרד את מדרש ההלכה לספר שמות קרי המכילתא - ומזה הם הסיקו שהספרי כולל גם את המכילתא לספר שמות, והוא שם כולל למדרשי ההלכה מלבד הספרא.

ואלו ה"מכילתא" הנזכרת בגמ' משמעה ברייתא, כפי שמצינו בפסחים מח, א: שתיק ליה בברייתא ומהדר ליה במתני', ה"נ אימור שתיק ליה במתניתין ואהדר ליה במכילתא אחריתי". וכן נמצא בתמורה לג, א: והכי מותיב ממכילתא אחריתי. ובמיוחס לרגמ"ה שם דהיינו ברייתא. הרי שהמכילתא היא שם כולל לברייתות של מדרשי התנאים, ולא שם של ספר מסוים.

וכן מצינו בגיטין סז, א: "א"ר שמעון לתלמידיו שנו מדותי, שמדותי תרומות מתרומות מידותיו של ר"ע". ופירש רב צמח גאון [בתשובה"ג גאוניקה עמ' לז]: "וששאלת, א"ל ר' ירמיה לר' זריקה פוק עיין במכילתך, מכילתך מסכתא היא או ברייתא היא, כך פירוש מכילתא הלכות ברורות שמקובצות מכל התלמוד ונעשית כמסכתא, שכשם שממדה אחת של קמה אינו יוצא אלא שתות אחד של סולת, שמכילתא שתות של מדה היא. וכך מכילתא דר' זריקה מסכתא אחת מכל התלמוד וכו'". וכן מצינו בספר יוחסין ערך ר' זריקה שהוסיף: "וכן מכילתא דר' עקיבא ודר' ישמעאל. ובערוך ערך "מכל" ב' פרושים למכילתא מדה וברייתא.

וממוצא דברים אלו ניתן ללמוד שמה שאמרו בסנהדרין פו, א סתם ספרי ר' שמעון, קאי נמי אמכילתא לספר שמות. ומסיים שם:

דברי התורה לא הגיעו לידינו. והרי ר"ע עסק גם בספרא וספרי להודיע עיקרי המשנה, שהרי חבורים אלו נעשו ע"י תלמידיו עפ"י דבריו. וראה להלן.

יא וראה להלן שם בהקדמת הרמב"ם: וחברו חכמי המשנה חבורים אחרים לפרש דברי התורה וכו' ור"י פירש מאלה שמות עד סוף התורה [מכילתא דר"י שלפנינו היא רק לספר שמות] וכן ר"ע חיבר מכילתא וכו' חבורים אלו שהם לפרש

וכן מצינו גם בתוס' ב"ק צג, א ד"ה אחד: אומר רבינו שמואל דבסיפרי מתני וכו'. והעיר הרש"ש: ונראה דט"ס בתוס' ותחת דבספרי צ"ל דבמכילתא וע"ש. ולהאמור אין כאן ט"ס ורבינו שמואל בתוס' הוא הרשב"ם ואזיל לשיטתו דספרי כולל גם את המכילתא². [אלא שלא נקט לשון הגמ' שאר ספרי דבי רב ונקיט לשון קצרה ספרי, כי כך נקטו רוב הראשונים].

ויש בזה גם נפ"מ להלכה במה שקבענו שהספרי כולל גם את המכילתא. איתא בקדושין מט, א: ע"מ שאני שונה, חזקיה אמר הלכות ור' יוחנן אמר תורה, מיתיבי איזו היא משנה ר' מאיר אומר הלכות ר' יהודה אומר מדרש, ומשני, מאי תורה מדרש תורה. ובד"ה מדרש פרש"י ספרא וספרי שהן הלכות של מדרשי המקראות. אם נקבל הדברים כפשוטם נמצא שאם אדם קדש אשה ע"מ שאני שונה, אם יודע משניות ספרא וספרי ואינו יודע מכילתא הרי היא מקודשת. אך לפי מה שנתברר לעיל שהספרי כולל גם את המכילתא ודאי שאינה מקודשת. כשם שאם אינו יודע ספרי לספר במדבר או דברים אינה מקודשת, ה"ה כשלא שנה המכילתא לספר שמות אינה מקודשת.

והנה הרמב"ם בהל' אישות פ"ח ה"ד אינו מזכיר את המכילתא שהרי כתב בזה"ל: ואם אמר ע"מ שאני תנאה, צריך להיות יודע לקרות המשנה וספרא וספרי ותוספתא של ר' חייא. ודוח"ל שא"צ לדעת המכילתא. אך כאמור מדברי הרמב"ם בהקדמותיו לספריו הנ"ל מוכח שספרי כולל גם את המכילתא

ולכן לא הוצרך להזכירה בפירוש. ויעוין בפי' הר"י מלוניל קדושין שם שהזכיר בפירוש את המכילתא. שהרי לא יעלה על הדעת שאינו צריך לידע המכילתא. וכן הוא גם בחי' מהר"י בי רב קדושין שם דמדרש תורה היינו מכילתא ספרא וספרי. שו"ר שרש"י בעצמו בברכות יא, ב פירש מדרש כגון מכילתא וספרא וספרי. ומוכח א"כ שגם מדרש האמור בקדושין שם כולל גם את המכילתא, אלא שרש"י שם כללו בספרי כפי שראינו לו בגיטין צ, א. ודוק כי נכון הוא.

ענין זה עמדתי עליו לפני שתי עשרות שנים ונדפס בראש הספר שבות יהודה על המכילתא בהוצאת הספרים ח. וגשל [י"ם תשמ"ט]. ועתה נערך מחדש, וראיתי שכבר עמד על כך אחד מיוחד מגדולי וגאוני הדור לפני למעלה ממאה שנה ה"נ הרב מרדכי גימפל יפה זצ"ל אב"ד רוז'ינו, בספרו תכלת מרדכי על פי' הרמב"ן עה"ת פרשת משפטים פכ"א פס' ז הוא כותב את הדברים הבאים: ולכאורה צ"ע טובא מספרי (הובא בתוס' ב"מ יג, ב ד"ה מאי ובריטב"א גיטין סג, ב) וכו'. וכ"ה לפנינו במכילתא משפטים פ' ג' [ורוב הראשונים קראוהו ספרין עכ"ל [ור' לעיל הע' ט]. והן הן הדברים והנאני וב"ש והולכיני בדרך אמת. ורמז לזה גם הר"ש אלבק במבואו לספר האשכול עמ' פח ד"ה ספרי. [שו"ר שהאריך בזה במשמר הלוי חגיגה סי' ו ומגילה סי' נד למה לא נזכרה המכילתא יחד עם הספרא והספרי בה' מקומות בש"ס יעו"ש. והבוחר יבחר].

דדרשינן בספרי מדכתיב וכי ימכור וכו'. ואינו בספרי אלא במכילתא משפטים פרשה ג.

יב גם הריטב"א בחי' לגיטין סד, ב ד"ה שפחה מכנה המכילתא ספרי דהביא הא דאמה עבריה אינה מוכרת עצמה